

९५
२४

अथ

९५
२४

ग्रन्थनामः-	“वेदान्तपरिभाषा”	
कालनामः-	“धर्मराजाध्वरीन्द्रः”	
विषयः-	अद्वैतवेदान्तम्	

१५६

vedanta-paribhasa.

(३३)

वे. ॥ १ ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ यद्विद्याविलासेन भूतभौतिकस्य प्रः ॥ तन्नोमिपरमात्मानं स्वयिदा ॥
 नंदविग्रहं ॥ १ ॥ ब्रह्मबोधाय मेदानां वेदां ताभीवहं विनी ॥ धर्मराजा चरीत्रेण परिभाषावितो
 न्यते ॥ २ ॥ इह स्वस्त्युधर्मार्थकाममोक्षारब्धेषु ननु विधयुक्तार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः ॥ न
 स पुनरावर्तते इति श्रुत्या तस्यैव नित्यत्वावगमात् ॥ इतरेषां त्रयाणां तद्दोषात् तत्रैव धर्मजितो ॥ लो
 कः ॥ स्वीयत एवा मुक्ता पुण्यमितो लोकः ॥ स्वीयत इत्यादि श्रुत्या नित्यत्वावगमात् ॥ स ब्रह्मसंज्ञा
 नादिति ब्रह्मज्ञानं तत्प्रमाणं च सप्रपंचं निरूप्यते ॥ तत्र प्रमाधुराणं प्रमाणं ॥ तत्र स्मृतिव्याप
 तं प्रमात्यमनधिगता वाधितार्थविषयज्ञानत्वं ॥ स्मृतिसिद्धाधारं त्वेवाधितविषयज्ञान
 नत्वं ॥ निरूपस्यापि द्वातस्यैद्विषयत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकं उद्दिष्टं नाम पि हर्षसर्व
 स्थानाविषयतत्तद्व्याविशेषविषयत्वेन न तत्राप्तातिः ॥ किं वदितुं ते धारावाहिकं

राम १

उद्दिष्टं ॥ ज्ञेयज्ञानभेदः प्रितुयावद्वृत्त्युत्तरांतावद्वृत्त्याकारांतः ॥ करणवृत्तिरेव ननु नानावृत्तेः स्वविशेषा
 टत्पुनरिति पर्यंतं ॥ स्मृतिव्याभ्युपगमात् ॥ तथा च तत्प्रतिफलितत्वेन न्यहंपद्यंटादिज्ञानमपि तत्र ताव
 द्वालीनमेवमेवेति नाप्यातिशयं प्रापि ननु सिद्धं ते च ॥ इति धर्मत्वेन वाधितत्वात्तद्वानं प्रथमं प्रमाणं ॥ उच्यते ॥
 ब्रह्मलाक्षात्का ॥ न तं रूढिद्यद्यदीनां च यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्त्वेन प्रपञ्चेदिति श्रुतेः ॥ ननु संसार
 इह सायां वाधः ॥ यत्र हि हेतुमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुतेः ॥ तथा वाधाधितत्वेन संसारदशाया
 मवाधितत्वं विवक्षितमिति चेत् ॥ इति प्रमायमप्यातिः ॥ ननु ते देहात्मप्रत्ययो यद्वृत्त्युत्तरांतावद्वृत्त्याकारांतः ॥ लोकि
 प्रं न हरेवेदं प्रमाणं ॥ आत्मनिश्चयादिति ॥ आत्मनिश्चयादुक्तं तात्काकारपर्यंतमित्यर्थः ॥ लोकि नृमिति
 यद्यदिज्ञानमित्यर्थः ॥ तानि च प्रमाणानि सट्प्रत्यक्षा नुमानोपमानागमार्थी यत्पुनस्तद्विभेदात् ॥ त
 न प्रत्यक्षप्रमायाः ॥ पूरणं प्रत्यक्षप्रमाणं ॥ प्रत्यक्षप्रमायाः त्रये तन्ममेव ॥ मत्काक्षादपरो दादिति श्रुतेः ॥ १
 परो दादि तस्यापरोक्षमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञेयतन्मनादितत्प्रथं यत्तु यदेतत्कारणत्वेन प्रमाणं ॥ इति ॥

२- वा
प-
२

[illegible]

[illegible]

राम

समवायादि व्याप्रवृत्तिनिमित्तनिमित्तप्रपञ्चस्यानित्यतयावनित्यसमवेतत्वघटितज्ञातिवत्स्वरूपादाय
सिद्धेऽथैवमेवोपचित्वं निरस्तनीयं पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो श्रेष्ठोऽथ श्रेष्ठोऽन्तरः क्रूर एव हि मे
दांगी करेणानुत्पवेष्टुम्भैश्च न परिरेक्ष्य परोक्षत्वे योरकत्रये तन्नेष्टेतान विरोधः ॥ तथा च
तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावधि न येतन्नाभिन्नत्वं तत्तदाक्रूरत्वव्यक्ति न हानस्य तत्तदेतद् प्र
त्यक्षत्वं घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्री भिन्नत्वं ननु कथं घटादेरेतः प्रमाणार्कश्च न येतन्ना
भेदः ॥ अहमिमंपरपामीति भेदानुभवविरोधादिति चेत् उच्यते प्रमात्रभेदानामनता वैदिक्यं किंतु
प्रमात्स्वतातिरिक्तस्वतात्क्वाभावात् तथा च घटादेः स्वावधि न येतन्नेष्टत्वं तया विषयावधि
न येतन्नेष्टत्वं घटादिस्वता आधिष्ठानस्वतातिरिक्तस्वताया आरोपितायाश्च नगीकारात्
विषयवैतन्यं वक्तव्यं ते प्रधानेण प्रमात्त्ववैतन्यमेवेति प्रमात्त्ववैतन्यस्यैव घटाद्यधिष्ठानतो प्राप्ता
मात्स्वत्वेव घटादिस्वतानां नेति सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वं ननु मिश्रत्वादिसंज्ञातः प्र

एतद्व्यादिदेशनिमित्तमाभावेन वृत्त्यदिनैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्यानात्मकं न्यायवृत्त्यादिसत्ताप्रमा
 तृत्वात्तातेभिन्नैतिनातिव्याप्तिः नन्वेवमपि धर्माधर्मदिगोचराभिमित्यादिस्थेन धर्माधर्मयोः प्रत्यक्ष
 व्यापतिः धर्माधर्वदिनैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्यामिन्नतया धर्मदिसत्तायाः प्रमातृत्वनानतिर
 भविदित्येन्न० योऽप्यस्य विषयविशेषणत्वात् नन्वेवमपि स्वीयवृत्तिप्रत्यक्षेद्यद्येव गत
 परिमाराणां प्रत्यक्षोत्थापतिः रूपाद्यवृद्धि नैवेतन्यस्य परिमाराणावृद्धि नैवेतन्यस्य येव तया
 रूपावृद्धि नैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्यामिन्नै परिमाराणावृद्धि नैवेतन्यस्य विप्रमायमिन्नतया परिमा
 रासत्ताया प्रमातृत्वनानतिरित्येत्थाभावादित्येत् २० न० तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृ
 विशेषणत्वात् रूपाकारवृत्तिरेव परमाणाकारवृत्त्यभावेन परिमाराणाकारवृत्त्युपहित
 प्रमातृवेतन्यामिन्नैत्तीत्याभावेन नतिव्याप्तिमाभावात् २० नन्वेवं कृतावप्याप्तिः ॥ ३० नव
 स्यामिपावृत्तित्तोगोचरवृत्त्यनंगीकारेण तत्रस्याकारवृत्त्युपहितत्वे धटितोक्तोक्त

राम

५

श्री ३

एतद्व्यादिदेशनिमित्तमाभावेन वृत्त्यदिनैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्यानात्मकं न्यायवृत्त्यादिसत्ताप्रमा
 तृत्वात्तातेभिन्नैतिनातिव्याप्तिः नन्वेवमपि धर्माधर्मदिगोचराभिमित्यादिस्थेन धर्माधर्मयोः प्रत्यक्ष
 व्यापतिः धर्माधर्वदिनैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्यामिन्नतया धर्मदिसत्तायाः प्रमातृत्वनानतिर
 भविदित्येन्न० योऽप्यस्य विषयविशेषणत्वात् नन्वेवमपि स्वीयवृत्तिप्रत्यक्षेद्यद्येव गत
 परिमाराणां प्रत्यक्षोत्थापतिः रूपाद्यवृद्धि नैवेतन्यस्य परिमाराणावृद्धि नैवेतन्यस्य येव तया
 रूपावृद्धि नैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्यामिन्नै परिमाराणावृद्धि नैवेतन्यस्य विप्रमायमिन्नतया परिमा
 रासत्ताया प्रमातृत्वनानतिरित्येत्थाभावादित्येत् २० न० तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृ
 विशेषणत्वात् रूपाकारवृत्तिरेव परमाणाकारवृत्त्यभावेन परिमाराणाकारवृत्त्युपहित
 प्रमातृवेतन्यामिन्नैत्तीत्याभावेन नतिव्याप्तिमाभावात् २० नन्वेवं कृतावप्याप्तिः ॥ ३० नव
 स्यामिपावृत्तित्तोगोचरवृत्त्यनंगीकारेण तत्रस्याकारवृत्त्युपहितत्वे धटितोक्तोक्त

विधासंशयोनिश्चययोगवः स्मरणमिति० एवं सति च तन्मिमेदेन पञ्चमप्यतः क्रूरणमनश्चिदुच्चिरसदेव
 रतिवित्तमिति वाग्यायते० तदुक्तं मनोउच्चिरहेकारभितं क्रूरणमांतरे० संशयोनिश्चययोगवः स्मर
 णविषयाइमे० तच्चप्रत्यक्षोद्विधं० सविब्रह्मपुनर्विब्रह्मपुनर्दत्त० तत्रसविब्रह्मपुनर्विशिष्टावगा
 हिज्ञाने० यथावदं जानामीत्यादिज्ञानं निर्विकल्पकत्वं तु संसर्गवगाहिज्ञानं० यथासौयंदेवदत्तः तत्त्वमसी
 त्यादिवाक्यजन्यज्ञानेननुशास्त्रमिदंज्ञानेनप्रपक्षं इन्द्रियाजन्यत्वादिति चेन्न० नहिइन्द्रियजन्यत्वं प्रत्य
 क्षत्वेतंचैवहितत्वात्० किंतुयोग्यवर्तमानविषयकत्वे सति विषयवर्द्धिर्नैतन्मा भिन्नत्वमित्युक्तं०
 तथाच सौयंदेवदत्तइति वाक्यजन्यज्ञानस्य संनिधौ विषयतया वहिर्निस्सृतं तः क्रूरणवत्पुन
 र्गमेनेदेवदत्तावधिर्नैतन्मा रवत्पुनर्दत्तं नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्ताइति वाक्यजन्य
 ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं० एवं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यपि तत्राप्रमातुरेव विषयतया
 तदुक्तं यामेदस्य सत्त्वात्० ननु यावत्जन्यज्ञानस्य पदार्थत्वं संसर्गवगाहितया व्युत्पन्नं

रा. ६

किं स्वकृतं व्यते० वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वोक्तं न पदार्थसंसर्गत्वे तत्र० तत्र अनभिमतसंसर्गस्यपि वाक्यविष
 यतापत्तेः किंतु तात्पर्यविषयत्वं० प्रसूतेव सदेव सौम्येदमत्र आलीदिसुपकृम्यतत्त्वमसी
 तुपसंहारेण विबुधैर्वक्तृभिर्वापेदा तानां तात्पर्यमवहितविषयत्वं० प्रसूतेव सदेव सौम्येदमत्र
 की विषयसंसर्गमवतो धयेत्० इदमेव तत्त्वमस्यादि वाक्यानां सत्त्वं तत्त्वं संसर्गवगाहितया व्युत्पन्नं
 तानजन्यत्वमिति० तदुक्तं० संसर्गसंसर्गस्य धीहेतुताया गिरा मिमं उताः० त्वदर्थता यद्वा तत्रातिव
 द्धार्थता० प्रतिपक्षार्थमात्रपरत्वेनाऽसंबन्धत्वमिति वलुर्थपदार्थः० तच्चप्रत्यक्षपुनर्विधं० जी
 वसाक्षी श्वरस्यादियेति० तत्र जीवो नास्तीति० क्रूरणवधिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधि
 नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधि
 की नवयिष्यावर्द्धिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधि
 धिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधिर्नैतन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधि
 तु व्यते० प्रसूते यंतः क्रूरणस्य न इति वा विषयभासकत्वायोगेन विषयभासकत्वे तन्मत्स्या मेदेन सौयंदेवदत्तावधि
 धित्वं० आयं व जीवताक्षी प्रत्यात्मना नापकृते तु वेदावगाते मे तस्याप्यनुसंधाने प्रत्यक्षं० इ

विधासंशयोनिश्चयोगर्तः स्मरणमिति० एवं सति च तन्मिदं न पृथक् मप्यतः क्रूरण मनः इति बुद्धिरित्येव
 रतिविज्ञमिति वाग्यायते० तदुक्तं मनोबुद्धिरहेकारश्चितं क्रूरण मांते० संशयो निश्चयोगर्तः स्मर
 णविषया इति० तच्च प्रत्यक्षो द्विविधः० सविब्रह्मपुनरेवैव सविब्रह्मपुनरेवैव शिष्टावगा
 हिज्ञाने० यथा वदं जानामीत्यादिज्ञानं निर्विकल्पकत्वं तु संसर्गवगा हिज्ञानं० यथा सोयं देवदत्तः तत्त्वमसी
 त्यादिवाक्यजन्यज्ञानं ननु श्राव्यमिदंज्ञानं न प्राप्तं इति याजन्यत्वादिदित्येन्न० नहि इन्द्रियजन्यत्वं प्रत्य
 क्षत्वे तं चेद्विषयत्वात्० किंतु योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति विषयावच्छिन्नत्वे तस्याभिन्नत्वमित्युक्तं०
 तथा च सोयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य संनिवृत्त्यविषयतया वहिर्निस्ततः क्रूरण वत्पुन
 र्गमेनेदेवदत्तावच्छिन्नत्वे तस्या रश्मिर्वाह्यं न वैतन्यस्य मीदेन सोयं देवदत्ता इति वाक्यजन्य
 ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे० एवं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य पितृप्राप्त्या तुरेव विषयतया
 तदुक्तं यामेदस्य सत्त्वात्० ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थत्वं संसर्गवगा हि तया व्युत्पन्नं

राम
६

विब्रह्मपुनरेवैव वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वेन पदार्थसंसर्गत्वे तत्र० तच्च अनभिमतसंसर्गस्य विनाक्यविष
 यतापत्तेः किंतु तात्पर्यविषयत्वं० प्रसूतेव सदेव सोमो देवदत्त आसीदिति सुपुन्यतत्त्वमसी
 तुपसंहारेण विबुद्धेवैव शिष्टावगा हिज्ञानं तात्पर्यमवसितविषयत्वं० प्रसूतेव सदेव सोमो देवदत्त इति
 वाक्यजन्यज्ञानस्य संनिवृत्त्यविषयतया वहिर्निस्ततः क्रूरण वत्पुन र्गमेनेदेवदत्तावच्छिन्नत्वे तस्या रश्मिर्वाह्यं न वैतन्यस्य
 मीदेन सोयं देवदत्ता इति वाक्यजन्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे० एवं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य पितृप्राप्त्या तुरेव विषयतया
 तदुक्तं यामेदस्य सत्त्वात्० ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थत्वं संसर्गवगा हि तया व्युत्पन्नं

वे. प.

अथ साक्षिभिरुमायोपहितैवेतन्पुं० तैवेष्टं तउपाधिभूतमायायाः एवमुक्ताः ३० इति सायाभिः ३१ उपपत्तेः ३२ सादि
 भूतोमायाभिरितिवद्वनस्यमायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतयासायागतसत्वरजस्तमासु स्पृष्टाभिप्राय
 तयावोपपत्तेः ३३ मायातुप्रवृत्तिविधान्मायितुंमुहोपरः तस्यविधान्यततोद्दिष्टमिति नैवेति ३४ तेकोजीमाया
 ममेयायतमेमायात्मनेनमः ३५ आजामिहो हित ३६ ज्ञेयं वहीः प्रजो ज्ञनयेतीत्यस्यां
 आजोष्टोक्तं वमारेण नुशेत इत्यादिश्रुतिमुपववतवते तत्तादृशानुपहीतेनमायाप्राप्तत्वं निश्चीयते ॥ ततश्च
 तदुपरितवेतन्यमीश्वरसाक्षितत्वात् ॥ ततदुपाधेर्मायायाजानादित्वात्मायावच्छिन्नैवेतत्वं वपरमेश्वरः ॥ मायाया
 विशेषणत्वे ईश्वरत्वमुपाधित्वे साक्षित्वमिति ईश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः ॥ तनुधर्मिणो रीश्वरतत्साक्षिणोः स्वपरमे
 श्वरस्यैकोपि स्तोपाधिभूतमायायानामु सत्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णु महेश्वरादिशब्दाद्यतो मत्ततो नन्वीश्वरसा
 क्षिणो रत्नादित्वे तदेतत्तदुपाधेर्मायायेत्यादिसिद्धिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागंतुमीक्षतामुद्यमानं कथमुपय
 जते ॥ इत्येते ॥ यथाविषये दिपसंनिर्गच्छादिप्रारणवशेन जीवोपाधेतः कारणस्य निभेदाभायंतेतयास्यमानप्रा

राम

रिगर्भवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायायां वृत्तिविशेषादुद्दिष्टा नीत्यव्यभिचरिनिदानापातयितव्यमि
 द्दिदानां संहतैव्यमित्याद्यां प्राजायते ॥ तस्मादवृत्तीनां संहतिव्याप्तिप्रतिषेधितैवेतन्मपि सादी
 तुमते ॥ एवंसाक्षिद्वैविध्यो न प्रत्यक्षज्ञानैर्द्वैविध्यं प्रत्यक्षत्वं वदते यगतं ॥ ज्ञातिगतं च निरूपितं तयज्ञे
 द्दिगतप्रत्यक्षत्वं स्वस्वामान्यतदोपाधित्वमेव ॥ पर्वतो वद्विज्ञानित्यादावपि वद्व्यापाकारव
 तुपहितैवेतन्मस्य स्वात्मांशोस्वपक्षा ३७ तया प्रत्यक्षोत्पत्ता ॥ तत्तद्विषयां प्रत्यक्षप्रमाणवत्त
 दोषवत्तत्वं तदासर्वी तत्तदोपाधित्वं विषयविशेषात् ॥ ३८ तिसृष्वपि प्रमस्य स संसारकालीन
 कविविषयप्रतिष्ठरजतादि विषयब्रूता ॥ ननु विज्ञानादिप्रत्यक्षाभित्तिज्ञानसिद्धावपि तस्य प्राप्तिभाति
 कृतत्वालोत्पन्नरजतादि विषयकत्वेन प्रमाणदे ॥ तत्तद्विषयत्वस्य रजतस्य वत्तद्विषयत्वं संभवादि तिवेत्ति ॥
 तस्या संनिष्ठतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात् ॥ नवज्ञानं तत्र प्रत्यासत्तिः ॥ ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत्तत्तत्
 वृथादेः प्रत्यक्षत्वापत्तौ अनुमानायैकपत्ते ॥ ननु रजतोत्पत्त्या नौरजतावयवादीनामभावेऽपि नै
 क्यतयापि रजतमुत्पत्तिरिति वेत्ते ॥ ३९ अतः ॥ नहि तौ कृत्स्नद्विज्ञानात्ततो प्राप्तिभाति करजतोत्पत्तिरिति
 कुतश्च तदोपाधेतः तथाहि प्राया

वे. प.
८

हिदूषितस्य लोभनस्पुरोवर्तिव्यसंयोगादिदमाकारायाकृयिकाकारावकाविदंतःकरणवृत्तिरेदितितस्यावृतावि
 दसंशोवधुनैवेतनंप्रतिविद्यते. तत्रैवैतरीत्यावृत्तेर्निर्जन्तेन दनंशवद्विन्नयेतन्यवृत्तवधुनयेतनंप्रमात
 वेतन्ययामिन्नंभवति. ततश्चप्रमातवेतन्यामिन्नविषयवेतन्यनिष्ठाशुक्तित्वप्रकारिकाविधायाकृयिका
 दि लादृशपक्षेधर्तनसमुद्भाधितरजतसंस्कारसंघीयीनाकायादिदोषसमवृत्तारजततहपार्थकारेणारजत
 शानाभावाकारेण यपरिणामेपरिणामेनामउपादानसमसत्ताककार्यपतिः॥ विवर्तोनामउपादान
 विषमसत्ताककार्यसंपत्तिः॥ प्रातिभासिकरजतंयाविषायेलेणपरिणामः॥ येतन्यापेक्षयाविष
 तैरिति व्योच्यते. आविषापरिणामरूपयद्वत्तरजतमविषाधिष्ठानेइदमशोधितंयेतन्यवृत्तिः॥
 आत्मन्तेत्यस्यापि कार्यस्यस्योपादानाविषाधाधिष्ठानाभितत्वेनियमात्. ननुवेतन्यनि
 वृत्ततस्यप्रथंरजतमितिपुरोवर्तितादत्त्यं. उच्यते. यथा न्यायमतेनात्मनिष्ठस्य सुखोदु
 श्चैरनिष्ठत्वेनोपलभः॥ शरीरस्य सुखाद्यधिकरणत्वावच्छेदकत्वात्. तथायेतन्यमात्रस्य
 रजतप्रत्यधिष्ठानतयाइदमवद्विन्नयेतन्यस्यतदधिष्ठानत्वेनेदमेवच्छेदकतयारजतस्य
 पुरोधर्तित्वेनैवप्रत्ययमुपपद्यते. तस्ययविषयवेतन्यस्यतदनेः प्रेरणापहितवेतन्यामिन्नतया

राम
८

रजतकारदेवैरभावात्

विषयवेतन्ययस्तमपिरजतत्वादिण्यवृत्तेवेतनसौ. द्विवेषं सुखादिवदनन्यस्येवधमिति
 व्योच्यते ननुसाक्षिरण्यस्तत्वेरजतमितिप्रत्ययः स्यात्. अहेसुखोतिवद्विन्नयेत्. उच्यतेनहिसुखा
 दीनामेतः करणावधुनैवेतन्यनिष्ठाविषाकार्यत्वप्रयुक्ते. अहेसुखातिज्ञानेसुखादीनावेरादिवत्
 १३ उच्यतेन्यदवाध्यात्. त्रिंशुयस्यपदाकारानुभवजन्यसंस्कारसहस्रताविषाकार्यत्वेतस्य
 तदकारानुभवविषयलमित्येवानुगतंनियाममुं तथावेदनाकारानुभवाहितसंस्कारसहस्रता
 विषाकार्यत्वादेनः प्रेरणादेरहमनुभवविषयत्वं अहमाकारानुभवहितसंस्कारसहितैविषा
 रसहितविषाकार्यत्वादेनयविषयत्वं शरीरेदियोदे-उभयविषयानुभवहितसंस्का
 रदेहीमाहंमनुष्याः माहंप्रहाराः इदंस्वरूपेकारणः इदंशोयमहंविधिइति. प्रवृत्ततेय
 प्रातिभासिकरजतस्यप्रमातवेतन्यामिन्नमवद्विन्नयेतन्यनिष्ठाविषाकार्यत्वेपिउ
 दरजतमितिप्रत्ययस्यस्तीयेदमाका

वे. प.
२

राजमवाहितसंस्कारजन्यत्वादमाक्रान् राजमवेविषयता न त्वहेरजतमित्यहमाक्रान् नवनिषयतेत्य
नुसवेयं० नन्वेवमपिमिथ्यारजतस्य साक्षात्साक्षिसंवेधितया भान संभवेरजतगो वरतानाभासस्त
पापान्वेषयावत्तेरस्युपगमः प्रिमर्थइतिवेत्० उच्यते स्वगोवरयत्तुपहितेनैतन्मिन्ने सतात्रेत्वाभा
वस्यविषयापरोक्षरूपतयारजतस्यापरोक्षत्वसिद्धयेतदुपगमात्० नन्विदंतेरजताक्रान्कृते
भवप्रत्येकमेवेदं विषयत्वेगुह्यतवत्विशिष्टगुणानामुपगमकृतोत्पत्तिरितिवेत्०
यत्तिद्वयप्रतिषेधितवेतन्मस्यैवस्यसमिध्यावत्तुतादात्म्यावगाहितेन प्रमत्तत्वेत्तीक्रान्०
अतएवसाक्षितनस्यसत्यानस्यविषयतयाप्राप्तापत्तिरितिमादप्राप्तापत्तिः संप्रदायिकाणां०
ननुसिद्धतेदेशांतरीपरजतस्यविषयाकार्यमध्यस्तवेतिवृथंभुक्तिरूप्यत्पततोवेत्तादृशप
नितिवेत्० त्वन्मतेसत्यत्वाविशेषविशेषादितरदाणिनंवेत्ताधिस्यत्वायित्यमित्य राज
त्रपदेयनियामप्रतदेवस्वभावविशेषादिप्रममापि पदार्थाध्यासेऽपिदेवदोषत्वेनापिहेतुः
भुक्तिरूप्याध्यासेनाप्यथावदोषाः तथाचांशुक्रदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकं प्रतएव २

स्वप्नोपलब्धरथादीनामांशुक्रनिद्रादिदोषजन्यत्वात्प्रातिभासिकत्वं० ननुस्वप्नस्थलेष्वनुभू
तरथादेः स्मरणमात्रेणैववर्तमानेष्वप्यतो नरथादिसिद्धिरूपको नैवेतरथादितियेन्ने०
थादेः स्मृतिमान्नाभ्युपगमेरथे पश्चात्तिस्यनरथमद्राक्षमित्याद्यनुभवविरोधापत्तेः० अथ
रथानुपयोगान्यथः सृजतभूतिरथादिसिद्धिप्रतिपादकभुक्तिविरोधापत्तेरथतस्माद्युक्तिस्य
यत्त्वप्नोपलब्धरथादयोपि प्रातिभासिकायावत्प्रातिभासिकमवतिष्ठते० ननुस्वप्नप्रथम
विज्ञानतयोपलम्भमानेदेशविशेषस्यापि तदाऽस्मिन् दृष्टतयाऽनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशे
भुपगमेतथ्यस्तथावाध्यासः कुत्रेतिवेत्० नैतन्मस्यत्ययेप्रकाशनयारथाद्यविज्ञानत्वात्प्रतीयमानरथा
दिरस्तीत्येवंप्रतीयतइतिसद्रूपेणप्रकाशमानं नैतन्मवाधिष्ठानेदेशविशेषापि विदध्यस्तः प्राति
भासिकः० रथादयं विज्ञानमवतिष्ठति प्रातिभासिकं तदास्मिन् विद्यमानं भुपरमात्० कांतेगतरथादि
प्रतिभासापदनेतुसर्ववन्निरसनीयस्वप्नगतादयः॥ साक्षात्मायापरिणामा इतिवेत्ते अंतः प्ररणादृश
तत्परिणामइत्यने० ननुगतादेः भु इवेतन्माध्यस्तत्वेइदानींतत्साक्षात्प्राभावेन जागरणविस्यप्रो

पल्लवगजादयोऽनुवर्तन्ते. उच्यते कार्यविनाशो द्विविधः. अश्विदुर्गो दोनेन सत्कृतिश्च विचलान् एव पाश
 दानेऽपि दोषाः. द्वितीयस्तु निवृत्तिः. नागधत्प्यभारणमधिष्ठानतत्वे साक्षात्कारः तेन विना
 पादस्य न भूताया नाविषायाश्च निवृत्तेः. तदिह प्रकृतसाक्षात्कारनाकारस्वप्नप्रपञ्चमावाधिदुस्तुल्य
 प्रहारेण घटोदरिविरोधिप्रत्ययोतरोदयेन स्वजननीभूतनिद्रादिदोषनाशेन चागजादिनिवृत्तौ कोविदोऽपि
 एवं च भुक्तिरूपस्य श्रुत्यर्थे न वेत न्यनिवृत्तत्वाविधा कार्यत्वपक्षे भुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन स ह
 रजतस्य बाधः मूलाविधा कार्यत्वपक्षे मूलाविधाया प्रकृतसाक्षात्कारमात्रनिवृत्तत्वाभुक्तिरिति तत्त्वज्ञा
 नानिवृत्तत्वात् रजतस्य श्रुतिज्ञानान्निवृत्तिमात्रमुत्तमप्रहारेण घटस्य च. ननु भुक्तौ रजतस्य प्र
 तिभाससमपेक्षत्वाभ्युपगमश्चात्र ये पि रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञानेन स्यात्प्रतिविद्धानीमिदं
 न रजतमिति रजानी घटः. इषामेनेति वदितियेन. न हि रजतस्य बाधेन प्रतियोगिभाभाभा निषे
 धधीविषयः किं तु लोचिकत्वे पारमार्थिकत्वात्. न प्रतियोगिभासिरजतप्रतियोगिकत्वात्. व्याधिः
 रजधर्मावधिः न प्रतियोगिभाभाभाभ्युपगममात्रं. ननु प्रतियोगिभासिरजतपारमार्थिकत्वं मंगलं

राम
१

वपान्नान्यगते प्रतियोगिभा तावेष्टकावधिः. नागकारभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः. अवगतेऽपरोक्षवभा
 सस्य तत्कालीनविषयसत्तानियतत्वात्. रजते पारमार्थिकत्वं मर्फीनयेनीय रजतवेदकोत्पन्नमिति त
 दधि. न रजतस्य तदधिना भावस्तत्रैव वर्तते इति चेन्न. पारमार्थिकत्वात् व्याधिद्वान्. नि
 वृत्त्यज्ञाने प्रतियोगिभाससंभवेन रजतनिवृत्तपारमार्थिकत्वे तत्पुनः भ्युपगमात्. यत्रोपपत्तसं नि
 वृत्तं तत्रैव प्रतियोगिभासि वस्तुतरे जीकारात्. अतएवेदियसंनिवृत्तजपाकुसुमगतलोहित्य
 स्पष्टस्य द्विकेभाम संभवात् न स्पष्टत्वे. निर्वचनीय लोहित्योत्पत्तिः. नन्वेव यत्र जपाकुसु
 मं द्वितीयोत्पत्तयथा नादत्तेन स्वरूपं तत्र लोहित्यप्रतीत्यप्रतियोगिभासि लोहित्यस्योत्पत्तिरिति चेन्न. नो
 रजत्वात्. एवं प्रत्यक्षानुमानादप्युपपत्तिः. अतएवेदियसंनिवृत्तजपाकुसुमगतलोहित्य
 उक्तप्रत्यक्षे प्रकृततरेण द्विविधं. इदियमन्यसुखादिप्रत्यक्षं. मनस इदियत्वनिराकर
 णात्. इदियमिदं ध्यानादस्य न यत्. अत्रोत्पत्तमात्रं. तर्कादिना येदियमिदं स्वस्य

११ ॥ विषयसंयुक्तैरेव प्रत्यक्षं ते ज्ञेयं इति तत्र ॥ अणुरस्मिन्त्विति द्वितीयं स्वस्थानस्थितान्मेव गंधरसा ॥
॥ स्य प्रतीतिं भाजनयति ॥ यदुः श्रोत्रे तु स्य तत्त्वविषये भोगात्वास्वस्य विषयं ज्ञेयं ॥ त्रितः ॥ श्रोत्रस्था ॥
॥ विषयस्तु दियत्परिधि न तथा भेदीदिदेशागमनसंभवात् ॥ नातद्व्याप्तुमयो मेरी ॥ यो मया ॥
॥ तदिति धीवी तरेगादिपायेन प्रतीतिं शक्यतीति प्रेक्षे ॥ नेत ॥ यो सति कल्पनायां गौरवं ॥ मेरी ॥ यो
॥ मया श्रुत इति प्रत्ययस्य भ्रमत्वत्पुनः गौरवं च स्यात् ॥ तदेवेव्याख्यातं प्रत्यक्षं ॥ प्रथानु ॥
॥ मानं निरूप्यते ॥ अनुमिति क्रूराननुमानं अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञाने ज्ञाना ॥
॥ व्याप्तिज्ञानानुपपत्त्या यदि स्तत्त्वेन तद्व्यवस्थाभावात् ॥ अनुमितित्वं ॥ अनुमिति क्रूरं च व्याप्ति ॥
॥ सिद्धान्तं संस्कारो ॥ यो तद्व्यापारः ॥ ननु तृतीयं लिङ्गपरमशक्तिं नुमितो क्रूरं ॥ तस्यानुमिति ॥
॥ तिहेतुत्वादि ॥ अत्र तत्त्वरेण तत्त्वदूरिर्नस्तत्त्वात् ॥ न वत्संस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृ
॥ तिप्रमाणं भावजन्यत्वात् ॥ स्य संस्कारमात्रं ज्ञेयं ॥ तत्त्वस्य व्याप्तिप्रयोगे ज्ञेयत्वात् ॥ राम
११

स्वरूपं संस्काराणां संस्कारजन्यत्वं स्य तदप्रयोजकत्वात् ॥ न वयं व्याप्तिस्वरूपादनुमिते स्तत्र भ्र
थं संस्कारो हेतुरिति वाच्यं ॥ व्याप्तिस्मृतिस्तत्त्वोपि तत्त्वस्वरूपे वानुमिते हेतुत्वात् ॥ न हि स्मृतेः
संस्कारनाशकत्वं नियमः स्मृतिपाददर्शनात् ॥ न वानुदुः संस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः ॥ तदुदोषं व्यापि
सहप्रतिरत्वात् ॥ एवं वायं धर्मयानि ते पक्षधर्मज्ञाने धर्मो वद्विषयापत्तयः सन्तु मवाहितं संस्कारो दोषेव स
ति वद्विमानि सन्तुमिति न वति न तु मया व्याप्तिस्वरूपं ज्ञेयं ज्ञेयं वद्विषयापत्तयः सन्तु मवाहितं संस्कारो दोषेव स
ज्ञाने वा हेतुत्वेन न प्रत्यनीयं ॥ गौरवान्मानाभावात् ॥ तत्र व्याप्तिज्ञाने च दूरे विषयवत्त्वा
नाश एव प्रमाणं ननु पर्वतविषयवत्त्वं ॥ तदिति पर्वतोपद्विमानि तत्त्वज्ञाने स्य दूरं ॥ एवानुमि
तित्वं न पर्वतधर्मो न देशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादित्वं ॥ व्याप्तिज्ञाने वत्त्वाधनाभावाच्चिरत्वाध्वना
मानाधिक्यरूपरूपाः ॥ तस्य व्याप्तिपाददर्शने स्मृतित्वात् ॥ चारदर्शने न च ज्ञेयते तत्त्वत्वात् ॥ चारद
र्शने भवो दर्शने संस्कारज्ञानेति विशेषः ॥ नारदीयः ॥ ज्ञेयत्वादर्शने तत्त्वत्वेन प्रयोगे ज्ञेयत्वात् ॥

वे. प.
१३

भास्तिप्रसक्तं शुक्तिस्फुटं तथैव चरः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकस्य त्रिषु पक्षेन प्रामाण्यमस्मिन्
 सोऽवबोधोऽर्थस्य निषेधो न स्वस्वरेण किंतु पारमार्थिकत्वेनेति न विरोधः । अस्ति न्यते वानिध्यात्वेन
 इत्येव पारमार्थिकत्वावधिने प्रतियोगिबलमसंताभावविशेष एव दृष्टव्यः । तस्मादुपपन्नं निध्यात्वा
 नुमानमिति । अथोपमानं निरूप्यते । अतोऽसादृशप्रमाद्वयं नुपमानं । तथाहि । नगरेषु दृष्टं गोविंदस्य
 पुत्रस्य वने गतस्य गवये द्रियत्वं निबुद्धं सति भवति प्रतीतिरयं पिंडोऽस्य सादृश इति तदनेतरं वयं तत्र
 नेन सादृशतिरित्येत्येति निश्चयः । तत्रान्वेयं अतिरेकभ्यां तदयं निबुद्धं गोसादृशप्रमाद्वयं नुमानं । गो
 निबुद्धगवयसादृशप्रमाद्वयं नुमानं । नरेदं प्रत्यक्षं संभवति । गोविंदस्य तदेद्रियात्वं निबुद्धं । नान्य
 नुमानेनेन गवयनिबुद्धं गोसादृशप्रमाद्वयं तल्लिङ्गत्वात् । नान्यमदीत्यागोरेतद्वयस्य सादृशी एतन्नि
 बुद्धसादृशप्रतियोगिबलं । यथाह तस्मादृशप्रतियोगसत्त्वात् । यथाहैः प्रतियुक्तादृशप्र
 तियोगिबलैः । मेऽसादृशप्रत्यनुमानात् तत्संभव इति वाच्यं । एवं विधानुमानो नवतारेऽपि अ

नेन
शान
२३

जि५

सादृशी प्रतीतिरिति प्रतीतिरनुभवनिबुद्धत्वात् उपमानेन मत्पुन्यवत्तया । तस्मादुपमाने मानोऽन्यः । अ
 थागो निरूप्यते । यस्य वाच्यत्वात् तदविवक्षितं तस्यैव सर्वं मानोऽन्यः । नवोऽप्येतत्तत्त्वात् प्रमाद्वयं ।
 वाच्यं न्ये वक्तव्यं । होयापतासत्स्यस्तात्पर्यज्ञानेनेति वस्तुतः । पदार्थो नो परस्परजिज्ञा
 साविषयतयोपलब्धत्वात् । जिज्ञासाविषयः प्रतीतिरित्येव । प्रतीतिरित्येव । प्रतीतिरित्येव । प्रतीतिरित्येव ।
 याप्रवृत्त्याविषयत्वात् । जिज्ञासाविषयः प्रतीतिरित्येव । प्रतीतिरित्येव । प्रतीतिरित्येव । प्रतीतिरित्येव ।
 वादिप्रामाण्यमिति । अनेनान्वयेन मानविभक्तिरुपपत्तिरिति पाद्यत्वे तदवच्छेदप्रतीतिरनुमानादिवार्य
 तु नाप्यस्ति । एतादृशमिमांसेषु वस्तुत्वविशेषात् । सादृशत्वेनेति वस्तुत्वविशेषात् । सादृशत्वेनेति वस्तुत्वविशेषात् ।
 दिव्यागस्त्यमिदं निबुद्धं न नान्यजिज्ञासाविषयः । ननु तत्रापि जिज्ञासाविषयत्वेनेति तत्र
 ज्ञेयत्वमस्यैव प्रदेयत्वस्यैव । जिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वादिभिरेव । सप्तमानं ज्ञातीयं
 दार्ढ्यं न्येवोपचिरं सत्त्वं तदेव प्रदेयत्वस्यैव । ननु तत्रापि जिज्ञासाविषयत्वेनेति तत्र
 उक्तं न्येवोपचिरं सत्त्वं तदेव प्रदेयत्वस्यैव । ननु तत्रापि जिज्ञासाविषयत्वेनेति तत्र

इति ३५२

चे. प.
१३

भास्तिप्रसक्तं शुक्तिरूपदेः । तथा च वरः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकस्य त्वद्विषयत्वेन प्रामाण्यमस्मिन्
होवद्वयोर्द्वैतलिनिषेधो न स्वस्वपेण किंतु पारमार्थिकत्वेनेति न विरोधः । अस्ति न्येदे वमिध्यात्वेन
होतु पारमार्थिकत्वावधिने प्रतियोगिकत्वमसंता नावधिरोप एण्डष्टव्यं । तस्मादुपपन्ने निष्पत्त्या
नुमानमिति । अथोपमाने निरूपणे प्यति । सादृश्यप्रमाद्वरणां नुपमाने । तथा हि । न गोरुदृष्टमे पिंडुस्य
पुत्रस्य यत्ने गतस्य गवये द्रियसंनिधौ रति भवति प्रतीतिरयं पिंडो गे सद्भाति तदनेतरं व भवत्य
नेन सद्भाति महीया गोरिति निश्चयः । तत्रान्वये यतिरेकाभ्यां तदयमिष्टमे सादृश्यप्रमाने करणं । गो
निष्ठगवयसादृश्यता । न फलं । न वेदप्रत्यक्षस्य संभवति । गो पिंडुस्य तदेद्रियात्वे निष्कर्षः । नोप्य
नुमानेनेन गवयनिष्ठमे सादृश्यस्या तल्लिङ्गत्वात् । नोपि मदीया गोरैतद्वयस्य सद्भाति एतन्नि
ष्ठसादृश्यप्रतियोगिकत्वात् । यद्यहं तसादृश्यप्रतियोगे सतत्त्वसा । यथा मे प्रतिष्ठु सादृश्य
प्रतियोगी वैतः मे सद्भाति प्रत्यनुमानात् तत्संभव इति वाच्यं । एवं विधानुमाना नवतारे पित्र

नेन
राम
२३

जि. ५

वदती महीया गोरिति प्रतीतिरनुभवति इत्वा उपमिना मतिपुन्यवत्तया । तस्मादुपमाने मानोतरं । अ
थागमे निरूपणे । यत्तु वाच्यत्वात् तद्विषयी न तस्यैव समं मानोतरं न चोभ्येते तद्व्याच्यप्रमाणं ।
वाक्यजि न्ये यत्ताने आभां होयापता सत्तयस्ता तयज्ञाने वेति यत्तारिभारणानि । पदार्थो नो परस्परजिज्ञा
सा विषयत योग्यत्वं माक्राक्षिकिया श्रवणे प्रारवृत्त्य प्रारवृत्तवणे क्रियायाः । प्ररणभवेण इति कृती व्यता
याश्च वदंता विषयत्वा दजिज्ञातार पिवाक्यार्थो धार योग्यत्वमुपासं । तद्वद्वेदं च क्रियात्वरार
त्वादिरूपमिति प्यति । अमेदा न्ये यत्तमान विमक्तिप्रपद प्रतिपाद्यत्वे तद्वद्वेदं मि तिनपुतादिवाक्य
तु नाप्यति । एतादृशमभिप्रायेण ववलावला विप्ररणे सोवद्वेदं मिदावा जिज्ञा काजिनमिसवैश्य
द्वयगणस्य निक्षान्ति नत्वेन नवा जिज्ञाक्राक्षे ता दिव्यवृत्ता ननु तत्रापि जिज्ञास्य जिज्ञासा विषयत्वेपि तयो
ग्यत्वमस्यैव प्रदेयत्वस्य मागनिर्हित जिज्ञासा विषयता वेदद्वेदं च इति चेन्न । तसमानजातीयप
दार्थान्न न्ये योपविशत न ह तदेव इत्येव तद्वेदं न च जिज्ञासा गस्य समान जातीयमिति
इत्यन्ये योपसह सत्त्वेन तादृशं वेदं प्रत्यभावात् । अगतिना या तु नैव वा जिज्ञासा न्ये यत्तद

द्वार इत्यत्र

वे.प.
२४

वे.प.
१५

॥ त्रितिः न भवति तत्र तत्राण यथा हिरेण परस्परं फलं युक्तं भ्रमरपारं यदितरपरं परासं यदो॥
॥ नमो भूय रे सु॥ ॥ गोरुपिलोदितं नक्षत्रं यथा सिंहो देवदत्त उच्यते सिंहः ॥ १॥ द्वाव्यसंवे
॥ धिः को र्धादि संधे नमो नैव वक्ष्ये प्रतीतेः प्रकाशतरेण लम्बा सणा निविधा जलदृष्टो द्वाण
॥ जलदृष्टो जलदृष्टो जलदृष्टो जलदृष्टो जलदृष्टो जलदृष्टो जलदृष्टो जलदृष्टो जलदृष्टो जलदृष्टो
॥ द्वाणः यथा विषं भुङ्क्ते परस्परं स्वार्थं विहाय ॥ १॥ भुङ्क्ते भोजनं निवेदितां द्रव्यं ते०
यत्र भवत्यर्थं संतर्भायैवार्थं तत्र प्रतीतिस्तत्रा जलदृष्टो द्वाण यथा भुङ्क्ते भोजनं निवेदितां द्रव्यं ते०
मे ॥ १॥ स्वार्थं ३३ तदुक्तं संतर्भायैवार्थं तत्र प्रतीतिस्तत्रा जलदृष्टो द्वाण यथा भुङ्क्ते भोजनं निवेदितां द्रव्यं ते०
यत्र भवत्यर्थं संतर्भायैवार्थं तत्र प्रतीतिस्तत्रा जलदृष्टो द्वाण यथा भुङ्क्ते भोजनं निवेदितां द्रव्यं ते०
हि ॥ १॥ द्वाव्यसंवे विहाय ॥ १॥ भुङ्क्ते भोजनं निवेदितां द्रव्यं ते०

राम
१५

यथा वातत्वमसीत्यादौ तत्र द्वाव्यसंवे तत्रादि विविधं स्पष्टं पदार्थं वाच्यं नातः प्रमाणविशिष्टं नैका
प्रागेदं कसिधर्मे स्वतः सहाति सांप्रदायिकः । वदन्तु मः । सोयदेवदत्तः तत्र मसीत्यादौ विशिष्टं
वदन्तु मः । सोयदेवदत्तः तत्र मसीत्यादौ विशिष्टं
तदु पक्षितयोरेकान्येवाध्या विरोधात् यथा धटोऽनिसः सत्रं बटपदं वा गेदे ॥ १॥ धटत्वत्वा
निसत्वा वापत्वेपि योग्यं धटं व्यक्त्या सहानिसत्वा न्ययः ॥ यत्र पदार्थं गेदे ॥ १॥ स्पष्टं विरोधं
तयोपलब्धिस्तत्रैव स्वात्मने गोपक्षितिये ह्यदृष्टाण्युपगमः यथानित्यो धट उच्यते
धटपदा दुरत्वस्य ॥ १॥ तत्रात्मा तत्रेणानुपलब्धत्वा तादृशोपलब्धिः पदार्थं धटपदस्य धटत्वत्वे तदृष्टा
एवमेतत्त्वमादिवाक्ये पितृदृष्टा ॥ १॥ तत्रात्मा तत्रेणानुपलब्धत्वा तादृशोपलब्धिः पदार्थं धटपदस्य धटत्वत्वे तदृष्टा
यथा धटपदा दुरत्वस्य ॥ १॥ तत्रात्मा तत्रेणानुपलब्धत्वा तादृशोपलब्धिः पदार्थं धटपदस्य धटत्वत्वे तदृष्टा
धटपदा दुरत्वस्य ॥ १॥ तत्रात्मा तत्रेणानुपलब्धत्वा तादृशोपलब्धिः पदार्थं धटपदस्य धटत्वत्वे तदृष्टा

२१

वे.प.

२४

वे.प.

१६

मलीत्वाये १६ वाक्येष्वायापीणं लक्षणेतिरभ्युपगमैव वादेनकोप्या ॥ १॥ जलदजह
लक्षणे दाहणं तु भ्रात्रेभ्यो दधिरक्षतामिसादित्रमेव तत्र शक्यं क्रावृत्त्यपरित्यागेना
११ कपुदभ्युपपातवृत्त्युत्कारेण भ्रात्रेभ्यो क्रावृत्त्युत्कारेण लक्षणावीर्यं तु तात्पर्यीनुप
पत्तिरेव न त्वन्यथा नुपपत्तिः भ्रात्रेभ्यो दधिरक्षतामिसादित्रमेव तत्र शक्यं क्रावृत्त्यपरित्यागेना
धोमश्वादीनामप्यनुपपत्तिरपि भावान्न दण्डनपदमात्रेति विस्तृता कपुदभ्युत्तिरपि
यथा ॥ श्रीरायं न धा धा मस्तत्रे जीरीरायं न धा मिति पदद्वयसमुदायस्य तीरेल्लक्षण
तु वाक्यस्या शान्ततमात्रेण शक्यं संबन्धरूपा होल्लक्षण उच्यते ॥ १॥ तस्याप्यपदत्व
धेन लोप्यते तत्संबन्धो दाहणं शक्तिः शब्दश्च यथापदार्थः तथा वाक्यार्थो पीतिनश्र
विदनुपपत्तिः ॥ स्वमर्थवादापयानां प्रशंसा ह्युपाणां प्रशस्त्य लक्षणं स्तोत्रोदो
हीपादिनिर्णय

राम

१६

म

४

यत्नेः व्यक्तेरामानन्त्येन गुरुत्वात् ॥ अथ तर्हि गवादिपदद्वयस्ति नानमिति विवेकः जातोप्य
ति समानसंबन्धे घट्यादिति श्रुतः ॥ यद्वा गवादिपदनां व्यक्तो शक्तिः स्वहपसती ननु श्रु
ताज्ञानोत्साज्ञातो हेतुः न व्यक्त्यो शक्तित्वा नमपि कारणांगारवात् ॥ जातिशक्तित्वज्ञाने सति न
ति शक्तित्वज्ञाने न विनो व्यक्तेर्यथा विज्ञाभावाच्च न तदवयवमतेपि अन्यथा शक्तिः स्वहपसती
ति निर्णयः ॥ जायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति जातिरेव वाच्यम् ॥ अथ वा व्यक्ते
र्लक्षणमावगमः यथानीतो घटश्च त्रनीतशक्यं नीतगुणविशिष्टत्वात् तद्वत्त्वात् ॥ जाति
वाच्यत्वं तद्विशिष्टत्वात् ॥ तदुक्तं अनन्यत्वात् ॥ १॥ अर्थ इति ॥ एवमर्थो नित्यपि ॥
अथ तदर्थः पदार्थो नित्यपि ॥ तत्र तद्वत्त्वात् विषयो तदर्थः ॥ तद्वत्त्वात् विषयो तदर्थः ॥
दाहणं लोहितं होल्लक्षणं वेति ॥ तत्र शक्यं साक्षात् संबन्धः ॥ तत्र तद्वत्त्वात् विषयो तदर्थः ॥
प्रवाहसाक्षात् संबन्धे नितीरे गंगापदस्य प्रवृत्तत्वात् ॥ यत्र शक्यं परंपरासंबन्धे नापीतरे

वे.प.
२४

पे. द.
१७

अथोपहेतुः तथैवान्वयाद्यवधारणात्। कमप्राप्ततात्पर्यं निरूप्यते। तस्य तीतीत्यर्थोच्यते। त्वेन
 तात्पर्यं प्रथमं ज्ञानरूपेण पुरुषेणोच्यते। तदेवार्थप्रत्ययाभावप्रसंगात्। अथ मध्यापकोच्यु
 त्पन्न इति विशेषोऽर्थान्नेन तात्पर्यं भ्रमस्याप्यभावान्नवेत्यधीयतात्पर्यं ज्ञानात्तराशा
 द्बोध इति वाक्यं०। ३। अथानेगीकर्तुरपि तदाभ्यासदर्थं प्रतिपत्तिरिति नात्०। ४
 अतो तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वे तात्पर्यं जेहृधर इति वाक्यं जेहृधरस्य सर्गप्रती
 तिजननयोग्यमिति तादृकं धरस्य सर्गपरं न तु परस्य सर्गपरमि
 त्युच्यते० ननु सैव च यस्मान्नैतत्पौदो वाक्यं पदद्वयं वा
 नयने प्रतीतीत्याप्रयुक्ते तदप्यस्वसं स
 र्गप्रतीतिजनने स्वरूपयोग्यता सत्वात्तेषां परत्वं नात्० नदशा
 यामप्यस्वादि ससर्गज्ञाना परिशिष्टित्वेत्० न। तदितरप्रतीतीत्यानुधारि

नत्वस्यपि तात्पर्यविशेष एतत्कारतथावयवद्वयकं पत्नीति नीति जननयोग्यत्वे सति यदप्यप्रती
तीत्यानो धरितेन हाक्यं तत्संज्ञपरमिह्युच्यते ॥ २३ ॥ द्वाक्ये ५ व्युत्पन्नो धरितवेदवा
क्योदेव प्रतीतीत्या एवाभावेन तदप्यप्रतीतीत्या ध्यो धरितत्वाभावेन ॥ तदोक्तत्वात्ता न्ना
प्तिः न ५३ भयप्रतीतीत्या ध्यो धरितो व्यतिः तदप्यमात्रप्रतीतीत्या ध्यो धरितो त्वस्य वि
वक्षितत्वात् ॥ उत्तेप्रतीतिमात्रजननयोग्यताया श्रवणेदेवदेवशक्तिः ॥ अस्माकं
मते सर्वत्रकारणताया श्रुतेरेव बौद्धे ॥ अत्राहिति न प्रोपि दोषः ॥ एवं तात्पर्यस्य तत्प्रती
तिजनने त्वत्पक्षस्य तात्पर्यज्ञानजन्यत्वे चतुर्थविधिमेतात्पर्यस्य ज्ञानहेतुत्वं निराकर
णवाक्यं तत्प्रतीतीत्या ध्यो धरितत्वं तत्तात्पर्यत्वं निराकरणपरं ॥ अथा तात्पर्यनिश्च
यपरं तत्प्रवेदोतविचारैष्यार्थप्रसंगतः ॥ कुर्वितुं शक्यं ज्ञानेन तात्पर्यज्ञाने
न हेतु रित्येव परं चतुर्थविधिमेवावयवतात्पर्यशोदीय विषययोस्तत्तात्पर्यज्ञानवि

वे. ० वे. ०
२४ १२

शेषेव तात्पर्यज्ञानहेतुत्वे शब्दाश्रमे तत्परमुक्तान्यपरमिति संशये तद्विपर्ययेव तदुत्तरवाक्या
र्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयवितानुपपत्तेरित्याहुः ॥ तद्यथा तात्पर्यवेदे मोक्षोक्तान्
रिक्तो धितन्यायादेवावधार्यते ० लोके तु प्रभूत एव हि नात्र तत्रैवोक्तिश्च वाक्यानां मो
क्षांतरावगतविषयतया ५ नुपी ५ भूत्वे वेदे तु वाक्यार्थस्याहर्तव्या नानुयायुष
त्वे तत्रैवोक्ते वेदे च कार्यप्रमाणमिव लिङ्गार्थानां मपि प्रामाण्यं पुत्रस्ते जात
स्तद्विषयिषु पदार्थेषु पदार्थानां मर्थवधारण २० आतएव वेदे तवाक्यानां प्र
माणप्रामाण्यं यथा वेदतत्तथा विषयपरिच्छेदपक्षे ० तत्र वेदानां नित्यत्वेन निर
रमे २० प्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिति नेप्यापि ॥ वेदानां नित्यत्वेन निर
स्तव्यता सा मस्तथा प्रामाण्यमित्यध्वरमीमांसे ॥ आत्मा ३
मते वेदेन नित्यः ॥ उत्पत्तिमत्त्वात् उत्पत्तिमत्त्वं नास्यामहो भूतस्य निश्वासि
तमेदघटज्वदा

राम
१२

मम
२४

पञ्चवेदइत्यादिभूते वागमि वेदानां त्रिसरणवस्थामित्ये ० य एव वेदो देवदत्तेनाधीतस्त
एव तायापीत्यादिप्रत्यभिज्ञा विरोधात् ० अतएव गकारादि वर्णानां मपि न दत्तं लिङ्गत्वे ०
सोयजिह्वार इत्यभिज्ञा विरोधात् ० तथा व वर्णपट वाक्ये तस्मात्तु दायस्वप्यवेद
स्पष्टियदादि वस्तुष्टिकालीनेत्यतिशृत्वे ० फलदायकालीनत्वं सप्रतियोगि
त्वेन ॥ ननु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशो जाने गकार इत्यपि नाप्योगो रवात् ० अ
नु धारने दत्तायां वर्णानामपि व्युत्पत्तिस्तदुद्धारणस्यैव जकाराणां न विरु
ध्यते ० अथ गकारस्यैव अनुपपत्तिर्भवत्युत्पत्तिनो गकार इत्यादि प्रतीतिस्तु तद
वाप्ये गकार इति प्रत्यभिज्ञा विरोधात् प्रमाणं वर्णानि च जकार इत्येव नो गतो
त्यति नित्यं पितपरपरासंबंधावयवभूत्वेनैव प्रमाणं ० तस्मान्ने वेदानां

अथ १

वे. ५

१९

॥ दृष्टिपूर्वकं ननु सति एव ताभावापि विषयादिप्रपञ्चवदुत्पत्तिमत्त्वेन परमे
श्वरस्य कर्तृत्वात् पौरुषेयत्वे वेदानामिति तत्र हि तदुक्तं तत्त्वमसि चेन्न
पुरषेणाधार्यमानत्वे पौरुषत्वं। अतस्ते वि पौरुषेयत्वापत्तेः नापि पुरुषा
धीनोत्पत्तिश्चेत् पौरुषेयत्वेनैष्यामि। नित्यं पौरुषेयत्वात्तु मानेऽस्मात्
दिनासिद्धत्वाच्च नत्वापत्तेः। किंतु तज्जातीयो धारणानपेक्षो धारणवि
षयत्वं तथा च सर्गादकाले परमेश्वरः पूर्वतर्कसिद्धये दानुपूर्वीक
वेदविरचितवान् ननु तदेवातीये वेदमिति न स जातीयो धारणानपेक्षो
धारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं। भारतादीनां तु स जातीयो धारणमनपे
क्षो धारणमिति तेषां पौरुषेयत्वं। एवं पौरुषेया पौरुषेयमेवेनाग

राम
१९

अपरिमेयं द्विधा निरूपितं। इति वेदांतपरिभाषायां भागनपरिच्छेदः। इति
नीमतीपत्तिर्निरूप्यते